TURKISTON JADID MATBUOTIDA TA'LIM ISLOHOTI VA MILLIY UYG'ONISH G'OYALARINING YORITILISHI (1906–1917)

Xurramova Madina Jo'rabekovna
Termiz Davlat Universiteti
Tarix fakulteti 1-bosqich talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24219529

Annotatsiya. *Maqolada 1906–1917-yillarda Turkiston jadid matbuotida ta'lim islohoti va milliy uyg'onish g'oyalari qaysi bosqichlarda, qanday shaklda yoritilgani tahlil qilinadi.*

Asosiy xulosa: jadid matbuoti ta'limni boshqa mavzular qatoridagi bir yo'nalish sifatida emas, milliy uyg'onish g'oyasini ifodalashning umumiy tili sifatida qo'llagan. Til, tarix, taraqqiyot va ozodlik masalalari maktab, o'qish va ta'lim-tarbiya haqidagi gaplar orqali muhokama qilingan. Matbuot faoliyati uch bosqichda ko'rib chiqiladi: ehtiyotkor ma'rifat (1906–1908), munozara matbuoti (1913–1915) va siyosiylashuv (1917).

Kalit so'zlar: *jadidchilik, Turkiston, milliy matbuot, usuli jadid, ta'lim islohoti, milliy uyg'onish, "Taraqqiy", "Oyina", "Sadoyi Turkiston".*

Abstract. *The article examines how the Jadid press of Turkestan (1906–1917) presented educational reform and the idea of national awakening. It argues that education served as the common language through which the press discussed national language, history, progress and political freedom, and traces three stages: cautious enlightenment (1906–1908), a press of debate (1913–1915) and politicisation (1917).*

Keywords: *Jadidism, Turkestan, national press, new-method school, educational reform, national awakening.*

Kirish

XX asr boshlarida Turkistonda gazeta va jurnal birinchi marta mahalliy ziyolilarning o'z fikrini ommaga yetkazadigan minbariga aylandi. 1906–1918-yillarda jadidlar ellikka yaqin gazeta va jurnal chiqargani qayd etiladi. Bu nashrlarning ko'pchiligi qisqa umr ko'rgan, biroq ular ta'lim va millat haqidagi qarashlarni birinchi marta keng jamoatchilik muhokamasiga olib chiqdi. Jadid matbuoti ko'pincha alohida nashrlar yoki alohida shaxslar (Behbudiy, Munavvarqori, Avloniy) misolida o'rganiladi. Bu maqolada boshqacha yondashuv taklif etiladi: ta'lim islohoti va milliy uyg'onish ikki alohida mavzu emas, bir-birini to'ldiruvchi ikki tomon sifatida ko'riladi va ularning matbuotdagi aloqasi bosqichma-bosqich kuzatiladi.

Maqolamizni yozishimizdan maqsadimiz 1906–1917-yillardagi jadid nashrlarida ta'lim islohoti g'oyalari milliy uyg'onish g'oyalari bilan qanday bog'langanini aniqlashdan iborat .

Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olingan .

Bu vazifalar sirasiga quyidagilar kiradi:

Birinchidan Jadid matbuotining shakllanishi va faoliyat sharoitini bosqichlarga ajratish.

Ikkinchidan Matbuotda ta'lim islohoti mavzusining asosiy yo'nalishlarini ko'rsatish.

Uchinchidan Milliy uyg'onish g'oyalarining ta'lim bilan aloqasini ochish.

To'rtinchidan Matbuot faoliyatiga to'sqinlik qilgan siyosiy va moliyaviy omillarni tahlil qilish.

Jadid matbuotining shakllanishi 1906–1917-yillarda rivojlanib bordi.

Turkistonda jadid matbuoti uzluksiz emas, to'lqinlar bilan rivojlandi.

Birinchi to'lqin 1906–1908-yillarga to'g'ri keladi: 1906-yil 27-iyunda Ismoil Obidiy muharrirligida "Taraqqiy" chiqa boshladi.

Muharrir rasmiylarga siyosiy mavzularga aralashmaslikka va'da bergan bo'lsa-da, gazeta taxminan yigirmanchi sondan so'ng yopildi, muharrir qamoqqa olindi.[1] Keyin "Xurshid", "Shuhrat" va "Osiyo" paydo bo'ldi. Tatar ziyolilarining "Tarjimon" gazetasi 1907-yilda "Taraqqiy" va "Xurshid" taqiqlanganidan afsuslanib, rasmiy "Turkiston gazeti" yetarli emasligini yozgan.[2]

Ikkinchi to'lqinga qadar uzilish yuz berdi: 1909–1913-yillar oralig'ida birorta jadid gazetasiga ruxsat berilmadi .[3] Behbudiyning "Samarqand" gazetasiga ruxsat olish uchun besh yil harakat qilingan; iltimosnoma 1913-yil 14-fevralda Samarqand harbiy gubernatori tomonidan inobatga olingan .[4]

Uchinchi to'lqin 1917-yil fevral o'zgarishlaridan keyin boshlanib, "Najot", "Kengash", "Turon", "Ulug' Turkiston", "Hurriyat" kabi nashrlarni keltirdi. Jadid matbuoti dastlab Toshkentda shakllandi. 1906-yil 27-iyundan Ismoil Obidiy muharrirligida "Taraqqiy" chiqa boshladi, biroq taxminan yigirma sondan keyin yopildi. Shu yili Munavvarqori Abdurashidxonov muharrirligida "Xurshid" nashr etila boshlandi; uning chiqa boshlagan oyi manbalarda sentyabr yoki dekabr deb farqlanadi, Cho'lpon esa uni mo'tadil maslakli gazeta deb baholagan. 1907-yil dekabrdan Abdulla Avloniy "Shuhrat"ni chiqardi, 1907–1908-yillarda esa Ahmadjon Bektemirov muharrirligida "Osiyo" faoliyat yuritdi. Keyin uzilish yuz berib, 1913-yilda Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy aprel oyidan "Samarqand" gazetasini chiqardi; moliyaviy qiyinchilik tufayli u haftalik "Oyina"ga aylantirildi. "Oyina" 1913-yil 20-avgustdan 1915-yilgacha chiqdi va Cho'lponga ko'ra, ikki yilcha faoliyat yuritib, moddiy siqilish sababli yopildi. 1914-yilda yana ikki nashr paydo bo'ldi: Qo'qonda Obidjon Mahmudov muharrirligida "Sadoyi Farg'ona" (1914-yil 3-apreldan 1915-yil maygacha, jami 122 son) va Toshkentda Ubaydulla Xo'jayev muharrirligida "Sadoyi Turkiston" (1914-yil aprelidan 1915-yilgacha, haftasiga 2–3 marta chiqqan va moddiy qiyinchilik tufayli yopilgan).

Bu manzara nashrlarning qanchalik nozik asosda turganini ko'rsatadi. Adeeb Xolidning yozishicha, jadidlarning orzusi bilan amalga oshirganlari orasida katta tafovut qolgan: moddiy qiyinchiliklar, an'anaviy elitaning qarshiligi va mustamlaka davlatining shubhasi bunga sabab bo'lgan. Shunga qaramay, 1917-yilga kelib yangi usul maktablari keng tarqalgan, matbuotga asoslangan jamoat maydoni shakllangan va an'anaviy elitaning madaniyatni belgilashdagi yakka hokimligi tebrangan edi. Bu holat keyingi bo'limlardagi asosiy mulohazaga zamin bo'ladi: matbuotning asosiy vazifasi maktab va jamoat fikri orqali jamiyatga ta'sir o'tkazish edi.

Ta'lim jadid matbuotining markaziy mavzusi bo'ldi. Tarixchi Bahrom Irzayevning fikricha, jadid gazetalaridagi materiallarning 40–50 foizi usuli jadid maktablarini targ'ib qilishga bag'ishlangan. Bu ulush o'zi alohida e'tiborga loyiq: matbuot, aslida, yangi maktab uchun tashviqot vositasi vazifasini ham bajargan.

Ta'lim haqidagi yozuvlarni to'rt yo'nalishga ajratish mumkin. Bu to'rt yo'nalish orqali o'z maqsadlariga yetishga harakat qildilar.

1. Ota-onaga murojaat va mavsumiy targ'ibot. Behbudiy "Samarqand" gazetasining 1913-yil 3-sentyabr sonida "Tahsil oyi" maqolasi bilan ota-onalarni bolalarini maktabga berishga chaqirgan. U bolalar umrini ko'cha ishlariga sarflamasligi, ota-onalar farzandiga kamida to'rt yillik ibtidoiy ta'limni berishi zarurligini ta'kidlagan.

[1] https://oyina.uz/uz
[2] https://yuz.uz/uz?trk=organization-update_share-update_update-text
[3] https://kun.uz/news/2020/06/27 /jadidlar-barcha-mavzular-uchun-ochiq-edi-tarixchi-bilan- milliy-matbuot-tarixi-va-qatagonlar gonlar-haqida-suhbat
[4] https://uza.uz/uz

Maqolaning o‘quv yili boshlanadigan oyga bog‘langani muhim: matbuot jamiyat hayotining ritmiga moslashib, ta’limni yillik kun tartibining bir qismiga aylantirishga urindi. “Yoshlarga murojaat” maqolasida esa ona farzandining to‘yiga pul sarflagani kabi ta’limiga ham sarflashi kerakligi aytilgan .[5]

2. Diniy va dunyoviy bilimning uyg‘unligi. Behbudiy xalq taraqqiyoti uchun diniy ta’lim bilan birga dunyoviy va zamonaviy bilim zarurligini ta’kidlagan; uning o‘zi tuzgan ikki darslik diniy ta’lim va Islom tarixiga bag‘ishlangan .Xolid ham jadidlarning markaziy g‘amxo‘rligi diniy va dunyoviy bilimni birga beradigan tartibli maktablar tizimi bo‘lganini, harakatga nomini aynan “USULI JADID” maktabi bergani ta’kidlaydi . [6]Bu pozitsiya jadidlarni qadimchilar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ziddiyatga solmagan, balki “islohot” so‘zini diniy an’ana ichidagi yangilanish sifatida ko‘rsatish imkonini bergan.

3. Tarbiya va o‘qitish usuli. Behbudiy Kavkaz, Istanbul, Misr, Hijoz va Arabistondagi maktab va madrasalarni ko‘rgan tajribasiga tayanib, o‘quvchini urmay-so‘kmay tarbiyalash, o‘quv yili va ta’til tartibini asoslash kabi masalalarni “Samarqand” va “Oyina”da muntazam yoritgan. Shu bilan matbuot xorijiy tajribani Turkiston o‘quvchisiga yetkazuvchi kanal vazifasini ham bajargan.

4. Ta’lim tili masalasi. Behbudiyning “Ikki emas, to‘rt til lozim” maqolasi “Oyina”dagi eng ko‘p tilga olinadigan chiqishlardan biri bo‘lib, ta’limda faqat bir yoki ikki emas, bir necha tilni o‘rganish zarurligini ilgari suradi. Bu masala keyingi bo‘limda milliy uyg‘onish bilan aloqada ko‘riladi.

Ta’lim g‘oyalari faqat maqola bilan cheklanmagan. Behbudiy o‘z nashriyotida (“Nashriyoti Behbudiya”) darsliklar, Turkiston, Buxoro va Xiva xaritasi hamda “Padarkush” dramasini chop etgan. Demak, gazeta, darslik, xarita va sahna bir-birini to‘ldiradigan yagona maorif tizimi sifatida ishlagan. “Sadoyi Turkiston” esa xalqni jaholatga qarshi bilim bilan qurollanishga chaqirgan.

Milliy uyg‘onish g‘oyalarining ta’lim bilan aloqasi sezilarli darajada edi

Jadid matbuotida “MILLIY UYG’ONISH ” alohida ta’riflangan nazariya sifatida emas, bir necha tayanch tushuncha orqali ifodalangan: taraqqiy, ma’rifat, millat, til va tarix. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, bu tushunchalarning har biri ta’lim masalasi orqali amaliy mazmun olgan.

“Taraqqiy” gazetasining bosh g‘oyasi millatni taraqqiy ettirish edi; muharrir Obidiy bu yo‘lda avvalo ichki nizolarga barham berish kerakligini yozgan . Ya’ni uyg‘onishning birinchi sharti jamiyat ichidagi hamjihatlik deb ko‘rilgan, maktab esa shu hamjihatlikni tarbiyalaydigan joy sifatida tasavvur qilingan.

Til masalasi ta’limning bevosita davomi edi. “Sadoyi Turkiston” sahifalarida tatar publitsisti Rauf Muzaffarzoda ona tilining o‘rni haqida yozgan, Behbudiy bilan til va imlo borasida matbuot orqali munozara yuritgan . Bu munozara shuni ko‘rsatadiki, til masalasi jadidlar uchun faqat lingvistik emas, milliy o‘zlikni belgilash masalasi edi. Xolid ham jadidlarning o‘zlik tasavvurlari mustamlaka davlati yaratgan yangi etnografik bilim, tatar va usmonli ziyolilaridan kirgan romantik millat g‘oyalari va Turkistondagi real siyosiy sharoit zaminida shakllanganini yozadi.[7]

Behbudiy nashriyotida o‘lka xaritasi chop etilgan; “Oyina” va “Samarqand”dagi maqolalarning kontent-tahlili esa Behbudiyning G‘arb taraqqiyoti, ilm-fan, ta’lim va turkiy birlik

[5] https://unilibrary.uz/
[6] https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/public/book/the-politics-of-muslim-cultural-
[7] https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/public/book/the-politics-of-muslim-cultural-

haqidagi qarashlarini ko‘rsatadi Xolid jadidlarning tarix va geografiyaga e’tiborini yangi vaqt va makon tasavvurining ifodasi deb baholaydi: bu o‘quvchiga o‘zini jahon tarixi va boshqa xalqlar qatorida ko‘rish imkonini bergan . Shu tariqa matbuot dars xonasidan tashqarida ham ta’lim bergan.

Xolidning fikricha, gazeta, jurnal, kitob va teatr madaniyat va jamiyat haqidagi bahslarning asosiy maydoniga aylangan; bu maydonga kirish uchun madrasadagi uzoq yillik o‘qish emas, oddiy savod yetarli bo‘lgan, shu sababli an’anaviy madaniy elita bu maydonda tobora chetda qolgan . Ya’ni matbuotning o‘zi ta’lim islohotining davomi bo‘lgan: u bilim va fikr tarqatish huquqini yangi ziyolilar qo‘liga o‘tkazgan.

“Sadoyi Turkiston” Ubaydulla Xo‘jayev rahbarligida chor Rossiyasi siyosatini tanqid qilib, milliy tafakkur va yangilanish g‘oyalarini targ‘ib qilgan . 1917-yil fevral o‘zgarishlaridan so‘ng ta’lim va maktab masalasi siyosiy ozodlik masalasi bilan bevosita birlashdi: o‘sha davrda Rossiya imperiyasi jadid maktablarini yopishga urinayotgani sababli Turkiston muxtoriyati g‘oyasi kuchaydi, 1917-yil noyabrida Qo‘qonda muxtoriyat e’lon qilindi .

Shu tariqa, 1906–1917-yillar matbuotida bir zanjir ko‘rinadi: ta’lim, til, o‘zlikni anglash, matbuotning yangi ijtimoiy o‘rni, siyosiy ozodlik. Maktab bu zanjirning birinchi halqasi bo‘lgani uchun uni himoya qilish keyinchalik siyosiy talabga aylangan. Bu maqolaning asosiy tezisi shu mulohazaga tayanadi.

Matbuot faoliyatini cheklagan omillar bahslar munozaralarga sabab bo’ladi

Jadid matbuoti g‘oyalarini erkin va to‘liq bayon eta olmadi. Buning uchta asosiy sababi bor. bu sabablarni sanab o’tamiz.

Rasmiy nazorat davrida “Taraqqiy” “mahalliy aholini inqilobiy harakatlarga chaqirish” ayblovi bilan yopilgan.[8] 1909–1913-yillardagi to‘rt yillik tanaffus esa ruxsat tizimi o‘zi matbuotning rivojlanishini belgilab turganini ko‘rsatadi. Natijada ta’lim kabi “xavfsiz” mavzu ko‘pincha siyosiy fikrni ifodalashning yagona yo‘li bo‘lib qoldi. Bu jadid matbuotida ta’lim mavzusining ustunligini qisman tushuntiradi: maktab haqida yozish siyosat haqida yozishdan ko‘ra xavfsizroq edi.

Moliyaviy zaiflik sababli Cho‘lponning 1920-yilgi sharhiga ko‘ra, “Samarqand” moddiy tomondan zaiflashgani uchun haftalik “Oyina”ga aylantirilgan, “Oyina” esa taxminan ikki yildan keyin moddiy siqilish tufayli yopilgan; muallif uning Turkistonga xizmatini juda katta deb baholagan . Xolid umuman jadidlarning orzusi bilan amalga oshirganlari orasida katta tafovut qolganini yozadi; bunga moddiy qiyinchiliklar, an’anaviy elitaning qarshiligi va mustamlaka davlatining shubhasi sabab bo‘lgan .

Ichki fikr xilma-xilligi va tashqi ta’sir shuni ko’rsatadiki Jadid matbuoti yagona ovozdan iborat emas edi. Cho‘lpon “Xurshid”ni mo‘tadil maslakli, “Tujjor”ni esa tijorat yo‘nalishidagi muhofazakor gazeta deb tavsiflagan, Qo‘qonda chiqqan “Ravnaq ul-islom” ham muhofazakor nashr sifatida qayd etilgan . Shuningdek, tatar va boshqird ziyolilari Turkiston matbuotining shakllanishida muhim rol o‘ynadi: “Sadoyi Turkiston”ning bosh maqolalarini tatar gazetachisi Abdurauf yozgan, “Sadoyi Farg‘ona”da esa tatar tarjimon Usmon Nuriy ishlagan [9]. Til haqidagi Behbudiy–Muzaffarzoda munozarasi shu aloqaning amaldagi namunasi bo‘ldi.

Bu omillar birgalikda jadid matbuoti g‘oyalarining qanday shakl olganini belgilagan: ehtiyotkorlik, ta’limga urg‘u, o‘quvchi doirasi tor bo‘lsa-da, uni maktab va oilaga yetkazish uslubi.

[8] https://iccu.uz/en
[9] https://inscience.uz

“Sadoyi Farg‘ona” 122 son chiqqan bo‘lsa-da, ilk sonlaridanoq xalqning sevimli gazetasiga va muhokama minbariga aylangan .Bu qisqa umrli nashrning ta’siri uning umridan ancha katta bo‘lganini ko‘rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo’lsak 1906–1917-yillardagi Turkiston jadid matbuoti o‘zining uchta asosiy rivojlanish bosqichini bosib o‘tdi: 1906–1908-yillardagi ehtiyotkor ma’rifat davri, 1913–1915-yillardagi munozara matbuoti davri va 1917-yilgi Fevral o‘zgarishlaridan keyingi ochiq siyosiylashuv davri bo’ldi. Rasmiy senzura, moliyaviy qiyinchiliklar va ichki fikrlar xilma-xilligi matbuot erkinligini cheklagan bo‘lsa-da, jadidlar o‘z g‘oyalarini xalqqa yetkazishda faollik ko‘rsatdilar. Bu jarayonda ta'lim va maktab masalalari nashrlarning asosiy o‘zagini tashkil etib, materiallarning deyarli yarmini egalladi. Ota-onalarga murojaatlar, diniy va dunyoviy bilimlarning uyg‘unligi, zamonaviy o‘qitish usullari hamda xorijiy tajribalar keng yoritilib, til, tarix, taraqqiyot va ozodlik kabi milliy uyg‘onish g‘oyalari aynan ta'lim orqali amaliy shakl topdi. Ta'lim nafaqat bilim berish vositasi, balki milliy o‘zlikni anglash va uyg‘onishning umumiy tiliga aylandi. Rasmiyatchilik va xavfsizlik nuqtai nazaridan maktab haqida yozish siyosatdan ko‘ra xavfsizroq bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan jadid maktablarini himoya qilish va saqlab qolish o‘ta muhim siyosiy talabga ko‘tarildi. Xususan, 1917-yilda maktablarni yopishga qaratilgan urinishlar xalq noroziligini kuchaytirib, o‘sha yilning noyabrida Qo‘qonda Turkiston Muxtoriyati e'lon qilinishiga zamin hozirlagan omillardan biriga aylandi. Shuningdek, mazkur matbuot sahifalarida tatar-bashqir ziyolilarining faol ishtirok etishi Turkiston jadidchiligi faqat tor mintaqaviy doirada emas, balki keng turkiy dunyo miqyosidagi mushtarak jarayon sifatida shakllanganidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. https://uza.uz/uz . Jamolova D. Jadidlarning matbuot haqida aytgan fikrlari bugun ham dolzarb (suhbat). UzA. https://uza.uz/ar/posts/jadidlarning-matbuot-haqida-aytgan-fikrlari-bugun-ham-dolzarb_875189
2. https://oyina.uz/uz . Irzayev B. Jadidlar barcha mavzular uchun ochiq edi (suhbat). Kun.uz, 2020-yil 27-iyun. https://kun.uz/news/2020/06/27/jadidlar-barcha-mavzular-uchun-ochiq-edi-tarixchi-bilan-milliy-matbuot-tarixi-va-qatagonlar-haqida-suhbat
3. https://yuz.uz/uz?trk=organization-update_share-update_update-text Jadidona ruhiyatli milliy matbuotodamlar… Yuz.uz. https://yuz.uz/uz/news/jadidona-ruhiyatli-milliy-matbuotodamlar-ongu-shuurining-quyoshi-vijdon-ovozi-bolishni-orzulagan-edi
4. https://kun.uz/news/2020/06/27/jadidlar-barcha-mavzular-uchun-ochiq-edi-tarixchi-bilan-milliy-matbuot-tarixi-va-qatagonlar-haqida-suhbat
5. https://uza.uz/uz
6. https://unilibrary.uz/
7. https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/public/book/the-politics-of-muslim-cultural-reform-jadidism-in-central-asia.html Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
8. https://iccu.uz/en
9. https://inscience.uz